

Yenilenme İhtiyacı ve İslâm Mezhepleri Tarihi Çalışmalarında Yöntem Arayışları

Osman AYDINLI

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

e-posta:osmanaydinli@gmail.com

Özet

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde Batı tandanslı gelişmeler ve özellikle Şarkiyatçılık kanalıyla gerçekleştirilen bilimsel araştırmalar, İslâm coğrafyasında etkisini-olumlu ya da olumsuz göstermiştir. Bu dönemde Batı'nın İslâm'a ilişkin indirgemeci yaklaşımları ile pozitivist akımlara karşı tavrı alan bazı Müslüman aydınlar, dinî değerleri savunmanın yanı sıra zihniyet ve metod yönünden özeleştiri yapma gereği de duymuşlardır. İslâmî ilimlerin, gerek içerik gerekse yöntem bakımından asrın ihtiyaçlarını tam olarak karşılayamaması, bir yenilenme ve ıslah ihtiyacını gündeme taşımıştır. Tanzimat döneminde İslâm Mezhepleri çalışmaları da, bu gelişmelerden payını almıştır. İslâm karşıtı din ve düşünce akımlarına karşı yeni bir metod belirleme gereği tartışma konusu olmuştur. Çünkü tarih sahnesinden silinmiş ve düşünce hayatından çekilmiş eski mezhep ve akımlara cevap yetiştirilmenin bir anlamı kalmamıştı. Çağın meselelerine çözüm arayışları ve yenilenme ihtiyacı, İslâm Mezhepleri Tarihi'ne yeniden bağımsız bir bilim olma yolunu açmıştır. Bu bağlamda makalemizde İslâm Mezhepleri Tarihi alanının yeniden müstakil bilim olma serüveni, alandaki yöntem arayışları ve ilmin yeni yüzü değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: İslâm bilimleri, İslâm Mezhepleri Tarihi, mezhep, Şarkiyatçılık, Cumhuriyet dönemi.

The Requirement of Renewal and the Methodological Approaches of the History of Islamic Sects

Abstract

During the transition period from the Tanzimat to the republic, western developments and especially the orientalist scientific researches showed their effects, either positive or negative, on Islamic fields. In this period, Muslim intellectuals, who were opposed to positivist thoughts and the reductionist approach of West to Islam, not only supported their religious values, but also criticized themselves in case of method and mentality. Since Islamic sciences were unable to satisfy the needs of that time, the requirement of renewal and reform came into minds. In this way, a lot of treatises had been written in basic Islamic sciences, especially in interpretation and Islamic law. The science of History of Islamic Sects, which was not an independent Islamic Science in the Tazminat period, has benefited from these developments. Since it was meaningless to answer the questions about the sects and thoughts that were already removed from the historical view and literature; the requirement of determining a new method for the religions and views, which were opposed to Islam, has been a debate. Looking for new solutions and the requirement of renewal gave rise History of Islamic Sects to become an independent science. In this context, the History of Islamic Sects' journey to become an independent science again and the field's background that affected the method of the science will be analysed.

Key Words: Islamic sciences, the History of Islamic Sect, sects, orientalism, the Republic period.

1. Giriş

Tanzimat'ın ilanıyla birlikte teknolojisi, düşünce sistemi ve diğer kurumlarıyla etkili bir güç olarak ortaya çıkan Batı medeniyeti, siyasi, ekonomik, bilimsel ve kültürel alanların her birinde yeni hedefler belirledi. Batılı devletlerin Müslüman coğrafyayı kontrol etme amacına uygun olarak tesis ettikleri kurumlardan biri de "Şarkiyatçılık"tı ve bu yolla İslâmî ilimler alanına yönelmiş oldular. Bu kurumun müsteşrik ya da oryantalist olarak isimlendirilen mensupları, İslâm araştırmalarının temel kaynaklarına yönelmeleri, Arap diline hakimiyetleri ve eleştirel bakış açılarıyla zaman içerisinde kendi alanlarında güçlü otorite haline geldiler. Bu kurum vasıtasıyla Asya ve Afrika'da yer alan birçok Müslüman kavim ve ulusun tarihleri, edebiyatları, dinî ve sosyal yapıları, felsefeleri, dilleri ve yaşayışları üzerinde araştırmalar yapılması sağlandı. Avrupa, Şarkiyatçılık sayesinde tespit edilen bazı farklılıklardan ve niteliklerden yararlanmak suretiyle çıkarlarına uygun politikalar üretti. Böylece Batılı ülkeler, gelişen sanayi ve teknolojisıyla ürünlerine pazar bulabilmenin yanı sıra kendi dinlerini, kültürlerini ve yaşam tarzlarını benimsetme ve yayma imkânı elde ettiler. Böyle bir ortamda Batılı güçler ve destekçileri, Müslüman dünyayı İslâm dininin gerilettiğini ve bu dinin ilmî gelişmelere, ilerlemeye ve medeniyete karşı olduğu hatta daha da ileri giderek düşman olduğu fikrini işlediler. Batılı yaşam ve düşünce tarzını benimsemek, ulaşılması istenen ideal bir hedef olarak sunuldu. Müslüman ülkelerde ise bu amaca yönelik farklı yaklaşımlar sergilendi.

Tanzimat dönemi yöneticileri geleneksel İslâmî formasyona sahip olmakla birlikte daha çok Batı dillerini bilme ve Batı'daki gelişmelerden haberdar olma nitelikleriyle öne çıkmışlardır. Yeni Osmanlılar ismiyle bilinen hareket, İslâmî meseleler etrafında bir söylem geliştirmiştir. Tanzimat'tan sonra Batı'nın teknolojisi ve bilim anlayışı karşısında kendini yenileyemeyen Osmanlı aydın ve din adamı sınıfı ise bu sahada varlık gösterememiştir. Batılı devletlerin İslâm'la ilgili indirgemeci yaklaşımları ile pozitivist akımlara karşı tavrı alan bazı Müslüman aydınlar ise İslâmî ilimlerde yenilenmenin gerekliliği üzerinde durmuşlardır. Bu bağlamda İslâmî ilimlerin

gerek içerik gerekse yöntem bakımından asrın ihtiyaçlarını tam olarak karşılayamadığı görüşü öne çıkmıştır. Bu nedenle bir yenileme (teccid) ve ıslah ihtiyacı doğmuştur. Bu yönde Temel İslâm bilimlerinin -başta tefsir ve fıkıh olmak üzere- bazı alanlarında birçok eser yazılmıştır. Tanzimat döneminde tasavvuf, kelâm ve fıkıh ilmine dair eserlerin yazımı ya da çevirisi, Batı etkisine bir tür direnişi ve karşı koyuşu göstermektedir.

Tanzimat döneminde henüz bağımsız bir disiplin olamayan İslâm Mezhepleri Tarihi ise daha çok Kelâm ilmi içerisinde mütalâa edilmektedir. Bu dönemde "Kelâm" ya da "Kelâm Tarihi" olarak isimlendirilen ilimler aynı zamanda klasik mezheplerin doğuşu ve görüşleri hakkında bilgi veriyordu. Klasik kelâm ilminin felsefi akımlar karşısında yeni katkılar yapamaması ve çağın gerisinde kalması, bu alanda da yenilik ihtiyacını doğurmuştur. Klasik kelâm kitapları, dönemlerindeki felsefi düşünceyi analiz etmek ve sonrasında İslâm inancını onlara karşı koruyup savunmak amacıyla yazılmıştı. Tanzimat sonrasına gelindiğinde ise materyalist düşünceye karşı yeni bir metot belirlemek gerekiyordu. Çünkü tarih sahnesinden silinmiş ve düşünce hayatından çekilmiş eski mezhep ve akımlara cevap yetiştirmenin bir anlamı kalmamıştı. Asıl ihtiyaç, çağın gereklerine karşılık verebilecek ve sorunlarına çözüm olabilecek yenilenmeydi. İşte bu dönemde teccid faaliyetleri üzerinde duran bazı isimler dikkat çekmektedir. Bunlardan biri olan İstanbul Dârü'l-Fünûn'un "İlm-i Kelâm" hocası Abdullatif Harputî, yaşadığı dönemde aktif olan ve gelişme gösteren yeni felsefi akımların iddialarına cevap verebilme adına Kelâm'daki gelişme ve yenilenme sürecinin sürdürülmesini önermiştir. Bu yönde yeni bir kelâm ilminin tedvinine ihtiyaç olduğu görüşünü dillendirmiştir. Bunun için de Kelâm ilmi ile ilgilenenlerin yeni bir kelâm inşa etmek amacına yönelik olarak çağdaş felsefi düşünceyi algılamaları ve felsefi konuları tartışabilecek seviyede bilgi donanımına sahip olmaları lüzumuna vurgu yapmıştır. Harputî aynı zamanda bunun dinî bir gereklilik olduğuna işaret etmiştir.¹

1 Abdullatif Harputî, *Kelâm Tarihi*, sad.: Muammer Esen, Ankara 2005, ss. 120-121.

Abdullatif Harputî, Kelâm ilminin doğuşu ve gelişmesinden söz ettiği “Mukaddime” başlığı altında, kelâm tartışmalarının hak din İslâm ve hak mezhep Ehl-i Sünnet’e muhalif bütün batıl inanç sahipleriyle aşamalı olarak sürdürüldüğünü anlatmıştır. Tarihsel süreçte kelâm münazaraları, sapık mezheplerle, batıl din ve felsefî düşüncelerle yapılmıştır. Harputî *Tarih-i İlmi Kelâm* adlı eserinde İslâm inanç ekolleri, Yahudilik, Hıristiyanlık ve diğer dinlerin tarihinin yanı sıra hiçbir dini kabul etmeyen ateist ve materyalist filozofların düşüncelerinden de söz etmiştir.² Harputî’nin yenilenme ihtiyacına paralel olarak klasik dönem mezhepler tarihçilerinden Şehristanî’nin *el-Milel ve’n-nihal* isimli eserinde izlemiş olduğu metodu güncelleştirme gayretinde olduğu görülür.

Tanzimat sonrası dönemde Kelâm ilminde yenilenme ihtiyacı olduğunu belirtenler arasında Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi (1865-1914), İzmirli İsmail Hakkı (1868-1946) gibi alimler de bulunmaktadır. Ancak bu düşünürlerin çabalarına Hüseyin Kazım Kadri (1870-1934), Mustafa Sabri (1879-1954) gibi alimlerden ciddi tepkiler gelmiştir.

Yukarıda adı geçen isimlerden Filibeli Ahmed Hilmi, dinde bir yenilenme ihtiyacı olduğunu ancak bunun dinin asıl ve esasına zarar vermemesi gerektiğini, kitlelere ulaşmanın da çağın gereğine uygun ve doğru bir biçimde yapılması lazım geldiğini belirtmiştir.³ Filibeli’ye göre İslâm dininin rakibi ve muarızı sadece diğer dinler değil aynı zamanda hür düşünce, ilim ve felsefedir. Ona göre Avrupa, siyaset alanında olduğu kadar ekonomi alanında da etkilidir. Onlara karşı rekabet edebilmek için Müslümanların İslâm’ın ruhunu kaybetmeden Avrupa zihniyetine sahip ve Avrupa marifetine malik olması gerekir.⁴ O, yenilenme ihtiyacından bahsederken her dönem insanının bir zihniyeti ol-

duğunu, günümüz insanının eskinin mantık ve bilgileriyle ikna olamayabileceğini ifade eder. Bu sebeptendir ki İslâm toplumunun düşünsel bir değişime ve ciddi bir yenilenmeye ihtiyacı olduğu açıktır. Eskinin fikriyatının incelenerek doğru ve yararlı olanlarının tercih, zararlı olanlarının terk edilmesi, ahlâka ve ilerlemeye uygun olmayanların da değiştirilmesi gerekir.⁵

Kelâm ilminde yenilenme ihtiyacından bahseden bir diğer isim olan İzmirli İsmail Hakkı, yeniden yapılanma ve çağdaşlaşma çalışmalarına doğrudan katılmıştır. Mektep ile medresenin aynı anda faaliyette bulunduğu bir dönemde yaşaması, hem dinî ilimleri hem de mektep programında yer alan ilimlere vukufiyetini temin etmiştir. Klasik İslâm ilim ve kültürü ile ilgili derslerin yanında Batı felsefesi ve mantığı, sosyoloji, psikoloji gibi dersleri inceleme ve yararlanma imkânı bulmuştur.⁶ İzmirli, ilim ve dini bir bütün olarak görür. Doğru bilginin kesinlikle dinî verilere ters olmadığını söyler. Yaşadığı dönemde diğer bilim dallarında olduğu gibi dinî ilimlerin de Batı düşüncesi ve felsefesiyle uyumlu halde öğretilmesi gerekli hale gelmişti. Bu sebeple dinî ilimlerin ve bunlarla ilgili kitapların kapsam ve metot açısından yenilenmesi, modern bir görünüme kavuşturulmasına ihtiyaç vardı. İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm, Din Dersleri, Felsefe-i ulâ, Miyâru’l-ulûm* gibi kitaplarını bu amaç doğrultusunda yazmıştır.⁷ Müellif benimsediği ilmi kriterleri ve metotları öncelikle felsefe ve kelâma uygulamak istemiştir. Her iki ilim dalının da tarihî süreci değerlendirmeye tabi tutulmadan bugünün problemlerini teşhise ve çözümler üretmeye imkân vermeyeceğini düşünmüştür.

Tanzimat sonrası dönemin Müslüman aydınının ve ilim adamının düşünce ve görüşlerinde Batı’yla rekabetin gerekliliğinin ifadesi dışında Müslüman kimliğin yeniden inşası da öngörülmüştür. Bunun için Batı’yı yücelten değerlerin tespit edilmesi ve bu doğrultuda İslâmî ilim-

2 Aynı eser, s. 21.

3 Daha geniş bilgi için bk. Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-u Aklü Fen’de Maddiyân Mesleki Delâleti*, yay. haz.: Sadık Albayrak, İstanbul 1974, ss. 67-76.

4 İsmail Kara, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi*, İstanbul 1986, c. I, s. 11.

5 Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, *Allah’ı İnkâr Mümkün mü?*, İstanbul 1977, s. 17 vd.

6 Sabri Hizmetli, *İsmail Hakkı İzmirli*, Ankara 1996, s. 6.

7 Aynı eser, ss. 37-38.

lerde yeni bir metodun belirlenmesi ve Batı'da öne çıkan bazı ilim dallarından yararlanılması amaçlanmıştır.

2. Yenilenme İhtiyacı ve İslâm Mezhepleri Tarihi'nde Yöntem Arayışları

II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçiş süreci bilim, kültür ve eğitim açısından sancılı olmuştur. Osmanlıların son döneminde yürütülen modernleşme projesinde, halk kültürü ile aydınlar ya da yüksek kültür arasında farklılıklar yaşanmıştır. Bu dönemde Batılılaşma ve modernleşme ekseninde değişik düzey ve yapıda tepkiler oluşmuştur. Osmanlılık, İslâmcılık, Türkçülük ve Batıcılık olarak isimlendirilen bu oluşumlar, II. Meşrutiyet'ten sonra sistemleşmiş ve bazıları Cumhuriyet'in kuruluşunda etkili unsur olmuştur. Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte Türkçülük ve Batıcılık akımları etki alanlarını genişletmişlerdir. Bilim ve düşünce alanı başta olmak üzere Batı eksenli bir anlayış biçimi ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşım tarzı, İslâm mezhepleri çalışmalarında teşekkül edecek olan metodolojiye de yansımıştır.

II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçiş süreci İslâm Mezhepleri Tarihi'nin daha sonra şekillenecek olan metodolojisinin arkaplanını teşkil etmektedir. 1908'den sonra *Mezâhib ve Turuk-ı İslâmiyye Tarihi* ve *Tarih-i Edyân ve Mezâhib* derslerinin programlarda yer bulması, İslâm Mezhepleri Tarihi disiplini açısından kayda değer bir başlangıç olmuştur. Böylece erken dönemin İslâmî ilimlerinden olan ve asırlarca ihmal edilen bu alan, Meşrutiyet'ten sonra müstakil bir bilim olma hüviyetini kazanmıştır. II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e kadar geçen dönemdeki gelişmeler, ilmî yapı ve düşünce sistemini içine alan ortam, sahanın kaynaklarını değerlendirme kriterlerine ve alanın metodolojisinin değişimine önemli ölçüde etki ve katkıda bulunmuştur.

1325/1909 yılı İslâm Mezhepleri Tarihi biliminin Osmanlı'nın son dönemindeki ders programlarına geçişinde başlangıç tarihi olarak dikkat çeker. Bu yıl içerisinde Fatih'te Tabhâne Medresesi 10. sınıf programında **Milel ve Ni-**

hal, Muhtasar Fasl ve Tuhfe-i İsnâ Aşeriyye derslerine yer verilmiştir.⁸ 1911'de de Eşrefzâde Muhammed Şevketi, *Medâris-i İlmiye Islahat Programı* çerçevesinde, Âliye'nin yani yüksek kısmın birinci şubesinde Kelâm bölümü altında **Tarih-i Edyân (Milel ve Nihal)** derslerini de önermiştir.⁹ 1329/1913'de imam ve hatip yetiştirme amacıyla açılan Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutebâ, Medresetü'l-Vâizin ile birleştirilerek Medresetü'l-İrşad adı altında Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'ye bağlanmıştır. Bu okulun Vaizlik şubesindeki derslerden biri de **Mezâhib-i İslâmiyye ve Turuk-ı Âliye** ismini taşımaktadır.¹⁰ Bu süreçte Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrahim Efendi, Medresetü'l-Vaizin'de **Tûrûk ve Mezâhib-i İslâmiyye** dersleri muallimliğine tayin olunmuştur. *Mezâhib ve Turuk-ı İslâmiyye Tarihi* isimli kitabı bu süreçte yazılan önemli eserlerden biridir ve sonraki dönemde bu alanın metodolojisinin şekillenmesi sürecine katkıda bulunmuştur.

18 Eylül 1330/1914 tarihinde çıkarılan 24 maddelik nizamname ile Dâru'l-Hilafeti'l-Âliyye Medresesi açılmıştır. 1333/1917'de ıslah edilerek uygulamaya konan ders programında "Medresetü'l-mutehassisin" ihtisas bölümünün Kelâm ve Tasavvuf şubesinde **Tarih-i Edyân ve Mezâhib/Dinler ve Mezhepler Tarihi (Mukayeseli)** isimli bir derse yer verilmiştir.¹¹ Dersin hocası olarak farklı dinî ilimlerde de öne çıkan Mahmud Esad Seydişehrî'nin ismi zikredilmiştir.¹²

Osmanlı'nın son döneminde, **Mezâhib ve Turuk-ı İslâmiyye Tarihi ve Tarih-i Edyân ve**

8 Osman Ergin, *Türk Maarifi Tarihi*, İstanbul 1977, s. 122; Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Ankara 2002, s. 109.

9 Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s. 237, 240; Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ankara 1996, s. 342.

10 *Ceride-i İlmiye*, sene: 5, sayı: 51, Rebiülevvel 1338, ss. 1639-1641.

11 *İlmiye Salnamesi*, Matbaayı Amire, İstanbul 1334, s. 667; Ergin, *Türk Maarifi Tarihi*, s. 165.

12 *Ceride-i İlmiye*, sene: 2, sayı: 15, Ramazan 1333, s. 143.

Mezâhib derslerinin programlarda yer bulması, İslâm Mezhepleri Tarihi disiplini açısından uzun bir aradan sonra tekrar müstakil bir bilim olma yolunda umut verici bir başlangıç olmuştur. Ancak derslerden birinin “Dinler Tarihi”, diğersinin de “Tasavvuf” bilim dalı ile birlikte yer alması dikkat çekmektedir. Cumhuriyet döneminde ders programlarında yer alan **Hâl-i hâzırda İslâm Mezhepleri Tarihi** dersi ise yaşayan İslâm mezheplerini konu almıştır.

İslâm Mezhepler Tarihi’nin, Osmanlı Devleti’nin son döneminde tekrar ilmî disiplin haline gelmesi ve ders programına girmesiyle birlikte Cumhuriyet’in ilk yıllarında ilmin metodolojisinin gelişiminde yeni bir sürece girilmiştir. Bu alanın bağımsız bir ilmî disiplin olmasını sağlayan etkenler arasında dinî ve mezhebî alanda bilgilendirme ihtiyacı, dönemin sosyal yapısı gereği gayr-i sünî akımların etkinliği ve dönemin siyasetine paralellik gibi hususları sayabiliriz.

3. Yenilenme ve İslâm Mezhepleri Tarihi Çalışmalarının Yeni Yüzü

İslâm Mezhepleri Tarihi ilminin Osmanlı’nın son döneminde uzun bir aradan sonra tekrar müstakil bir bilim haline gelmeye başlaması ve ilaveten dönemin ilmî ve kültürel ortamından etkilenmesi, alanın usûlüne yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu dönem içerisinde mezheplere yönelik yapılan çalışmaların yenilenme ihtiyacına paralel olarak teşekkül eden genel niteliklerini şu şekilde ele alabiliriz.

3.1.Eleştirel Zihniyet

İslâm düşünce geleneğinde var olan ama zamanla göz ardı edilen eleştirel düşünme biçimi, müsteşriklerin tenkitçi bakış açılarının tetiklemesiyle birlikte yeniden ortaya çıkmıştır. Bu dönemde İslâm tarihi ve düşüncesine ilişkin araştırmalarıyla öne çıkan müsteşrikler hadis külliyatı, içtihat sistemi, mezhepler, temel referanslar vb. konularda eleştirel bir bakış açısı getirdiler. Bu yaklaşım tepki görmüş olsa da öne sürülen iddiaların gerçeklikleri Müslüman alimlerce sorgulandı. Başlangıçta müsteşriklerin görüşlerine karşı savunmacı bir yaklaşım sergileyen Müslüman araştırmacılar tezlerin

doğruluklarıyla ilgili araştırmaları da ihmal etmediler.

İslâm Mezhepleri Tarihi açısından bakıldığında klasik mezhepler tarihçiliğinin dayandığı “yetmiş üç fırka hadisi” ve buna bağlı tasnif sistemi müsteşrikler tarafından yoğun bir şekilde tenkit edilmiştir. Buna dair ilk değerlendirmelerin İslâm Mezhepleri Tarihi hocası ve alana dair kitap yazan Haydarî-zâde İbrahim Efendi tarafından savunmacı bir bakış açısıyla yapıldığı görülmektedir. Haydarî-zâde, İslâm Tarihi yazarı Dozy’nin bu hadis ile ilgili olarak “mevzu ve gayri sahih olduğu ve Muhammedîler tarafından tertip edildiği” iddiasına eserin yer verir. Dozy iddiasını şu şekilde gerekçelendirmişti: Yetmiş iki sayısı, eskiden beri Asya’da kutsal sayılmaktadır. Yahudiler Babil’e sürüldüklerinde Mecusîlerden bu fikri almışlardır. Muhammedîler de bu fikrin kaynağını bilmelerine rağmen fırkalarının çokluğuna vurgu için Zerdüştileri yetmiş, Yahudileri yetmiş bir, Hıristiyanları yetmiş iki ve sayı yönünden diğer dinlerden üstün olması gerektiği ichtihadında buldukları İslâmî da -bir sayı fazlasıyla- yetmiş üç fırka olarak kabul etmişlerdir. Şehristânî’nin yetmiş üç fırka hadisine yaptığı tasniften sonraki zaman diliminde, İslâm dininin iki misli belki daha fazla fırkalara ulaşacağını hesap etmediler. Dozy’ye göre bu fikir, yani fırkaları mutlaka 73 sayıya erişirme mecburiyeti, İslâm inanç tarihini epeyce karıştırmış ve uğraştırmıştır. Oysa mezhepleri aslî ve talî mezhepler olarak ayırsalardı daha uygun olurdu.¹³ Haydarî-zâde, bu gerekçeyi temelsiz ve anlamsız bulur. Ona göre Dozy muhaddislerin ve fakihlerin görüşlerini tam anlamıyla bilmemektedir. Yoksa bu hadis hakkında ulemânın söylediklerini aktarması gerekirdi. Sözü edilen hadis, lafızları cihetinden İslâm alimlerinin bazılarınca zayıf sayılmış ve hatta bu noktadan mevzu ve sahih olmadığına hükmedenler de bulunmuştur. Bu hadisin anlamı yönüyle sahih ve müspet olduğunda ihtilaf yoktur. Ebu Davud ile Tirmizî, İbn Mâce’nin sika/güvenilir oldukları muttefekün aleyh olan ravilerin yoluyla ve muhtelif lafızlarla Ebu Hureyre, Sa’d b. Ebi Vakkas’dan, Abdullah b.

13 R. Dozy, *Tarih-i İslâmîyye*, çev.: Abdullah Cevdet, Mısır 1908, c. I, ss. 251-254.

Ömer, Avf b. Malik gibi seçkin sahabilerin rivayetleri göz önüne alındığında bu hadis, manasına göre hasen ve sahih sayılmaktadır.¹⁴

Haydarî-zâde, 73 (fırka) hadisi ile ilgili olarak Ebu Tahir Kazvini'nin *Sıracu'l-ukûl fi minhâci'l-usûl* adlı eserinde yer alan başka bir rivayeti aktarır. Bu hadiste "Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacak biri hariç hepsi cennettedir." ifadesi dikkat çekmektedir. Müellif, bu iki hadisi de sahih görerek telif yoluna gitmekte ve "hak birdir" sonucuna varmaktadır. Ona göre 73 (yetmiş üç) fırkadan yalnız bir fırkanın isabet ettiği, diğerlerinin yanlışlığa düştüğü ve azaba müstehak olduğu bilinmektedir. Ama tüm fırkaların şefaata yoluyla kurtuluşa erecekleri ve hakka isabet eden tek fırkanın şefaatsiz ebedî mutluluğa ereceğini söylemektedir.¹⁵ "Hepsi cennette biri dışında" ifadesinde cennet müjdesi önplandadır, "hepsi cehennemde" ifadesindeki kilit kavram şefaattir. Bu terimle kayıtlı bir istisnadan söz edilmektedir. Bu da fırkalardan yalnız bir tanesinin "şefaata olmaksızın cennete gireceği" anlamına gelmektedir. İlk hadis, bir fırkanın dışında hepsinin azabı hak ettiğini ama kurtulabilme ihtimalini açıklar. İkinci hadis ise yalnız o tek fırkanın şefaatsiz cennetlik olacağı, diğerlerinin ise şefaate kurtuluşa erecekleri anlamına gelir. Haydarî-zâde, genel anlamda kolaylaştırıcı ve hoşgörülü bir tavır sergilemiştir. İslâm mezheplerinden hangisine mensup olursa olsun bir müslümanın tekfirinin kesinlikle caiz olmadığı düşüncesindedir. "Lailâhe illallah" diyen iman sahibinin tekfirine yönelmek, onu ebedî hüsrana mahkum etmek anlamına gelir. Aynı zamanda bu kişiyi, hem hayat hem de ölümünde İslâm hükümlerinden yoksun bırakmak demektir. Bu ise gayet tehlikeli bir meseledir.¹⁶ Müellif tasnif sisteminde 73 fırka hadisine önemli bir yer vermiş olmasına karşın oryantalist eleştirel bakış açısına vakıf olmanın verdiği sorumlulukla meseleyi analiz etme ihtiyacı hissetmiştir.

14 Haydarî-zâde İbrahim, *Mezâhib ve Turuk-ı İslâmiyye Tarihi*, İstanbul 1335, ss. 105-106.

15 Aynı eser, s. 108.

16 Aynı eser, s. 109.

Haydarî-zâde, müsteşriklerin iddialarına karşı savunmacı bir yaklaşım sergilemiş olsa da meselenin tetkikine önem vermiş ve tenkitli yaklaşımı öne çıkarmıştır. Bu dönem yazılan eserlerde ve yazılarda, klasik dönem makâlât ve fırak geleneğinden tevarüs eden niteliklerin hâkim olduğu görülür. Ancak bu özellik zaman içerisinde eleştirel bir bakış açısına doğru gelişecektir. Cumhuriyet Döneminin ilk yıllarında Mezhepler Tarihi disiplinin gelişimine baktığımızda bu eleştirel tutumun etkin bir biçimde dersin hocası Yusuf Ziya Yörükân tarafından benimsendiği ve araştırmalarında uygulandığı görülmektedir.

Yörükân'ın ilk etapta kaynak kritiğine dikkat çektiği görülmektedir. Bu konudaki görüşleri, Şehristânî'nin eseri üzerine yaptığı çalışma ve Tahtacılarla ilgili araştırmalarda daha belirgindir. Kaynak kritiği mezheplerin daha doğru bir şekilde anlaşılması için önemli bir adımdır. Bu sebeple kaynakların niteliği, din anlayışına katkısı ve mezhebin düşünce yelpazesindeki yeri, özenle ve titizlikle verilmeye çalışılmıştır.

Yörükân, Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal* isimli bu eseri Eş'arî, Bağdâdî ve İbn Hazm gibi İslâm Mezhepleri Tarihçilerinin eserleriyle karşılaştırmak suretiyle kritik etmiştir. Ona göre diğer eserlerden farklı olarak *el-Milel ve'n-nihal*'in şöhret bulmasının önemli sebepleri vardır. İlk sebep, mezheplerle ilgili bilgilerin toplu halde kitapta yer almasıdır. Hıristiyanlık, Yahudilik dinlerinin yanı sıra diğer dinlerden ve fırkalarından söz etmesi de esere Dinler Tarihi açısından özel bir konum tahsis etmiştir. Eser, filozofların görüşlerinden ve anlayışlarından bahsetmesi ve bu konuda izlenen yöntem açısından kendine özgü bir karakter arz etmektedir. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*'de bazı mezheplerden ve kurucularından bahsederken kullandığı olumsuz bazı nitelendirmeler hariç tutulursa objektif olmaya azamî ölçüde özen göstermiştir.¹⁷ Yörükân, Şehristânî ve eseri ile ilgili değerlendirme yaparken bir bilim adamı titizliği ile objektif olmaya çalışmış ve olumlu ya da olumsuz nitelikleri sergileme gayreti içerisinde olmuştur.

17 Aynı eser, ss. 167-168.

Yörükân, Alevîlikle ilgili yaptığı araştırmalarda bu toplulukları daha iyi tanımlamak inançlarının ve ayinlerinin dinî, sosyal ve kültürel boyutlarını ortaya koyabilmek için yoğun çaba sarfetmiştir. Bu meyanda Alevîlerin belli zaman dilimlerinde ve matem günlerinde, okudukları kitaplara ve kaynaklara yönelmiştir. *Kumru*, *Faziletname* ve *Sâkiname* gibi manzum eserlerin belli günlerde okunduğunu ve topluluğun önderleri olan dedelerin bilgilerinin, bu kitaplardaki malûmâtlardan oluştuğu tespitini yapmıştır. Ayrıca düvezdeh adı verilen imamların mersiye ve methiyeleriyle ilgili manzumeler, gülbanklar ve mirâciyelerden oluşan mecmualar, nefes, deyiş ve destanların yazıldığı defterlerin de Alevî kesim arasında okunduğundan ve inanç ve ananelerinin temelini oluşturduğundan söz etmiştir.¹⁸ Özellikle *Kumru*, *Faziletname*, *Hüsniye* ve *Sâkiname* gibi eserlerin sonradan bu kültüre girdiğinden ve burada yer alan menkıbelerin ve tarihsel yanlışlarla dolu olan bilgilerin inançlarını anlaşılmasız bir şekilde soktuğundan söz etmiştir.¹⁹

Yörükân, sadece akademik ya da ilmi araştırmalarda değil diğer çalışmalarında da kaynak kritiğine önem verir. Bunun yanı sıra Müslümanlığın doğru bir şekilde anlaşılması için Sünnî ya da Alevî herkesin öz kaynaklarına yönelmesi gereğinden söz eder. Ona göre halk arasında yaygın olan *Koroğlu Destanı*, *Seyyid Battal Hikayesi*, *Aşık Ömer Divanı*, *Muhammediye*, *Ahmediye* ve *Mızraklı İlm-i Hâl* isimli kitaplar insanların inançlarını şekillendirmede ve ibadetlerini yerine getirmede belirleyici bir fonksiyon icra etmektedir. Bu durumu düzeltmek, doğruyu bilmek ve asıl kaynaklara yönelmekle mümkün olabilir.²⁰ Yusuf Ziya'nın makalelerinde de İslâm Düşünce Tarihi'nin temel kaynaklarına ulaşma ve irdelenen mezhep ya da şahsın yaşadığı döneme yakın eserlerden yararlanma konusunda bir hassasiyet görülmektedir.

Yörükân'ın değişik alanlarla ilgili yaptığı çalışmalardan da anlaşılacağı üzere çok farklı ilim dallarına ait kaynaklara vukûfiyeti bulunmaktadır. Doğu ve Batı dillerini araştırarak düzeyde bilmesi nedeniyle araştırma alanıyla ilgili birçok eserden kolaylıkla yararlanabilme şansına sahip olmuştur. Batı felsefesini ve metodolojisini de bu yolla çok iyi tahlil etmiş ve İslâm Mezhepler Tarihi disiplinin metodolojisini geliştirme adına çok iyi kullanabilmiştir.

Bu süreçte kaleme alınan makalelerde İslam düşüncesindeki akılcı ve eleştirel bakış açılarına yer verildiği dikkat çekmektedir. Bu bağlamda M. Şerefeddin Yalıtıkaya **“Mu'tezile ve Husun Kubuh”**²¹ ve **“Mu'tezile yahut Kaderiyye”**²² isimli makaleleri ve Şemseddin Günaltay'ın **“Mütakellimîn ve Atom Nazariyesi”**²³ başlıklı makalesi zikredilebilir.

M. Şerefeddin Yalıtıkaya'nın “Yezidîler” isimli makalesi, kaynak değerlendirmesi açısından oldukça önemli bir çalışma olarak dikkat çeker. Makalenin başında yazar bu mezheple ilgili daha önce yapılan çalışmalara değinmekte ve bir değerlendirme yapmaktadır. Bu bağlamda Dr. Rudolf Frank tarafından Şeyh Adiy b. Musafir hakkında Berlin'de bir eser yazıldığı zikredilir. Ayrıca yazar, Bağdatlı Anastas Mari Kermeli'nin *Kitabu'l-celve*'yi neşrinin önemli bir çaba olarak görmektedir. Bu çalışmaların yetersiz olduğu ve yeni araştırmalara ihtiyaç olduğunu belirten müellif, yazdığı makalenin gerekliliğinden söz eder. Bu makalede Yezidîliğin kutsadığı bir şahıs olan Adiy b. Müsafir'e isnad edilen *Kitabü'l-celve*'nin mukaddimesinin verilmesi ve sonraki dönemlerde yazılan *Mushaf-ı reş*'ten misaller aktarılması da mezhebi kendi kaynaklarından tanımaya yönelik önemli bir çaba olarak

21 M. Şerefeddin, “Mu'tezile ve Husun Kubuh”, *Dârü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1926, sene: 1, sayı: 2, ss. 100-116.

22 M. Şerefeddin, “Kaderiye yahut Mu'tezile”, *Dârü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1930, sene: 3, sayı: 15, ss. 1-8.

23 M. Şemseddin, “Mütakellimîn ve Atom Nazariyesi”, *Dârü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sene: 1, sayı: 1, İstanbul 1341/1925, ss. 58-119.

18 Yusuf Ziya Yörükân, *Anadolu'da Alevîler ve Tahtacılar*, Ankara 1998, ss. 50-51.

19 Aynı eser, ss. 247-248.

20 Turhan Yörükân, “Prof. Yusuf Ziya Yörükân'ın Hayatı, Eserleri ve Alevîlikle İlgili Görüşleri”, *Anadolu'da Alevîler ve Tahtacılar*, s. 18.

görülebilir.²⁴ Yaltkaya, “Yezidiler” makalesini kaleme aldıktan sonra gördüğü Mardinli Abdüsselâm Efendi tarafından telif edilen *Ümmü'l-İber* isimli eserde, Mardin tarihi ile ilgili bulduğu bilgileri, derginin bir sonraki sayısında “Zeyl” başlığı altında paylaşmıştır.²⁵

Herhangi bir mezhep ya da görüşleri hakkında araştırma yaparken konunun doğru bir şekilde anlaşılmasında ana kaynaklara ulaşma, mezhebi kendi kaynaklarından tanımaya çalışma ve meseleyi eleştirel bir çerçevede ele alma oldukça önem arzeden kriterlerdir. Mezhepler Tarihi alanında yapılan çalışmalar, metodik açıdan tahlil edildiğinde birbirinden farklı yaklaşımların bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durum, yenilenme ihtiyacı ve buna paralel olarak eleştirel zihniyetin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

3.2.Sosyolojik (İçtimâiyâtçı) Yaklaşım

Tanzimat sonrası dönemde Batı'daki bilimsel ve düşünsel gelişmelere vakıf olan Müslüman aydınların Batı'da etkili olan sosyal pozitivist yaklaşıma ilgi duydukları ve metod olarak benimsedikleri görülür. İslam Mezhepleri Tarihi alanında bu yaklaşımın en önemli temsilcisi Yusuf Ziya Yörükân olmuştur. Bu disiplinin büyük bir ilgiye layık olması gerekirken uzun bir dönem ihmal edildiğini düşünen Yörükân, mezheplerin ve düşünce ekollerinin teşekkül ve gelişim süreçlerinin aydınlatılmasına yönelik yeni bir usûl arayışına girmiştir. Yörükân, usûlün gerekliliği konusunda Platon, Aristoteles ve Sokrates, bilimsel bilginin temel niteliklerinden olan metodik şüphe ile ilgili olarak Descartes ve müşahade ve tecrübe konusunda da Bacon'dan yararlanmış ve bu yönde örneklendirmeler yapmıştır.²⁶

Sosyal bilimlerde benimsenen sosyolojik yaklaşım, bütün insanlığın tarihini tekamül

anlayışı içerisinde açıklamaya çalışır. Fransız sosyologları tarafından ortaya atılan ve yeni bir toplum kurmayı hedefleyen bu anlayış, ulus devlet olma sürecini yaşayan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Türk araştırmacılar için son derece cazip görünmüştür. Yörükân bu yeni anlayışın Türkiye'de Mezhepler Tarihi yazıcılığına yeni bir metot olarak taşınmasını isteyen ve bu yöntemi tartışarak makaleler yazan ve bu usûl doğrultusunda saha araştırmaları yapan ilk kişidir.²⁷ Müellif mezheplerle ve özellikle de yaşayan mezheplerle ilgili araştırmaların ne şekilde olması gerektiği ile ilgili bir sistem geliştirme ihtiyacına binaen “Mezheplerin Tetkikinde Usûl” isimli makalesinde İslâm Mezhepleri Tarihi alanının usûlüne dair görüşlerini açıklamıştır.

Yusuf Ziya, tespit edilen hadiselerin sebeplerinin ve hangi kanunlar altında cereyan ettiğinin araştırılmasını önerir. Ona göre bunu gerçekleştirmede ne tümevarımcı klasik mantık ne de tarih felsefesi yeterlidir. Yörükân, tarih felsefesiyle ilgili şu eleştiride bulunur:

*“Tarih Felsefesi, beşeriyetin tabii ve fitri gelişiminin takip ettiği istikameti bulmaya çalıştığı için muayyen bir mezhebi veya cemiyeti muayyen bir devirde ve o cemaatin şu veya bu müesseseleri ile beraber izah etmez. Hadiseleri umumî bir çerçevede ve aynı istikamette izah eder. Halbuki mezheplerin her birinin ayrı ayrı doğuş ve gelişme sebepleri vardır. ... Bundan dolayı bu usûl, mezheplerin tetkikine elverişli değildir.”*²⁸

Yörükân'a göre günümüzdeki mezheplerin araştırılması sadece ilmî saiklerle ya da anlamak ve açıklamak amacıyla değil fikrî ilişkiler kurmak ve birlikte yaşamak ihtiyacına yöneliktir. Üzerinde en çok durduğu husus, mezhep ve görüşlerinin, bulunduğu sosyal çevreden soyut-

24 M. Şerefeddin, “Yezidiler”, sayı: 3, ss. 1-2.

25 M. Şerefeddin, “İlave”, *Dârü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1926, sene: 1, sayı: 4, ss. 273-275.

26 Yusuf Ziya Yörükân, *Ebü'l-Feth Şehristâni “Milel-Nihal” Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Bir Usûl*, haz.: Murat Memiş, Ankara 2002, ss. 177-180.

27 Sönmez Kutlu, “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Mes'elesi Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları*, İstanbul 2005, s. 414 vd.

28 Yörükân, *Ebü'l-Feth Şehristâni*, ss. 207-208.

lanamayacağı düşüncesidir. Ortaya koyduğu ve geliştirdiği bu metot, Kutlu tarafından Sosyal-Pozitivist (İçtimaiyâtçı) yaklaşım şeklinde bir tasnife tabi tutulmuştur.²⁹ Yörükân, Mezhepler Tarihi usûlünü şu şekilde tanımlamaktadır:

“Binaenaleyh bir mezhep, içtimai bir müessesedir ve ancak o mezhebin yaşadığı cemiyetin evsaf ve seçiyesi, anâne ve âdetleri ve bunların o cemiyette nereden ve ne suretle geldiği ta menşelerine kadar araştırılmak suretiyle tetkik edilebilir. Bu sebeple mezheplerin tetkikinde en ziyade, içtimai hadiselerin tetkiki için takip ettiği esaslar ile ilme yeni bir inkişaf veren Durkheim’in usûlünü esas ittihaz ederek yürüyeceğiz.”³⁰

Yusuf Ziya, “Mezheplerin Tetkikinde Usûl” isimli makalesinde içtimaiyâtçı yaklaşım olarak nitelediği usûlüne göre mezhepleri bir sosyal kurum olarak kabul etmektedir. Toplumun manevî cephesi olan mezhepte, muhitin, siyasetin, ırkın ve eski dinlerin etkileri vardır. Mezhep, bütün bu niteliklerle ve mensuplarının aile bünyesine varıncaya kadar bütün âdetleri ve gelenekleri ile bir bütündür. Din ise daha genel bir mefkûredir ve bünyesinde büyük bir değişimi barındırır. Ancak bu mefkûrenin büyük küçük çeşitli toplumlara uyumunda kazanmaya mecbur olduğu şekiller, mezhepleri meydana getirir. Yörükân mezheplerin ortaya çıkışını ve görüşlerini sosyal hayatla şu şekilde ilişkilendirir:

“Mezhep bu intibak ve temessül zaruretiden husûle gelen fırkalarla ve kamu vicdanında husûle getirdiği akislerle ölçülür. Öyle ki her kavim, bu mefkûreyi kendi âdetleri ve tesirleri ile yani toplumsal hayatı ile uyumlu olarak yaşar. Hristiyanlığın muhtelif kavimlere hulûl ettiğini gördüğümüz günün ertesinde bu hulûlün mezhepler şeklinde tezahür ettiğini gördük. İslâmiyetin ayrı ayrı

kıtalarla ilk yayılması anlarında dini merasim ve itikatların derhal her muhitin icaplarına göre değişimler geçirmesinin sebebi budur. Bugün Necid kıtasında Vehhâbiliğin, Afrika çöllerinde Sinûsiliğin, İran’da Bâbiliğin zuhuru; İslâmiyetin bu cemiyetlerin bugünkü hayat şartlarına ve insiyaklarına uyumu zaruretinden ileri geldiği görülmektedir. Bu sebeple bunları (mezhepleri) yalnız fikir cereyanları ile izaha yol yoktur.”³¹

Anlaşılabileceği üzere mezhebi “dinin cemiyet-teki tezahürü” veya “yeni dinin itikâd ve maneviyatının bir cemaatte temsili”³² olarak tanımlayan Yörükân, mezhepleri bir fikir cereyanından çok sosyal bir kurum olarak görmektedir.

Yörükân, araştırmalarda takip edilecek usûlün ana hatlarını da şu şekilde vermektedir:

İslâm Mezhepleri Tarihi araştırmalarında dikkate alınacak ilk konu, müşahadenin yönünü belirlemek ve sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesini sağlamaktır. Ona göre bütün usûller müşahade (gözlem) ile başladığı gibi Mezhepler Tarihi usûlü de müşahade ile başlar. Müşahade edilen olaylar tespit edildikten sonra sebepleri aranmaya başlanır ve bunun için tecrübeler yapılır. Bu aşamanın ardından geçici faraziyeler seçilir. Bunlar muhtelif hadiseler ve cemiyetlerde yapılan tecrübelerle mukayese edilir ve bazı ilmî neticelere ulaşılır. Ulaşılan neticelere göre hadiseler tasnif edilerek bağlı olduğu kanunlar belirlenir. En sonunda hadise tanımlanmış olur. Bu usûlün mezheplere tatbikinde tarafsızlığa dikkat etmek, mezhepleri bir bütün halinde ele almaya özen göstermek ve mezhepleri sadece onu eleştirmek üzere yazılan kaynaklardan tek yönlü değil bütün yönleriyle önyargılardan sıyrılarak incelemek gerekir. Bir mezhebin muhalifi ya da düşmanı tarafından gözlemlenmesi ve incelenmesi, önyargıların olabileceği ihtimalinden dolayı bazı karışıklıkları da beraberinde getirir. Aynı şekilde mezhebin mensubu ya da sempatzanı tarafından araştırılması da gerçek

29 Kutlu, “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, ss. 413-414.

30 Yörükân, *Ebü'l-Feth Şehristânî*, s. 202.

31 *Aynı eser*, ss. 198-199.

32 *Aynı eser*, s. 200.

bilgiye ulaşma yolunda önemli bir handikaptır.³³ Esas olan araştırmacının zihninde çalıştığı mezhep ya da oluşumla ilgili olumsuz ya da olumlu önyargılardan uzaklaşabilmesidir.

Yörükân'a göre mezhepleri, zihnimizin dışında hakikatleri olan varlıklar olarak görerek cemiyette yaşayan ruhu müşahede ve mütalaa etmek gerekir. Çünkü beşerî ve manevî hadiselerde olduğu gibi mezheplerde de toplumun hayatına nüfuz etmek ve onu yakından gözlemlemek son derece önemlidir. Bazı mezhep önderlerinin geniş kitlelere ulaşmalarının ardında toplum ruhuna ve hayatına etkide bulunmaları ve hitap edebilmeleri³⁴ gibi özel nitelikleri yatmaktadır.

İslâm Mezhepleri Tarihi araştırmalarında önem arzeden bir diğer husus ise tespit edilen hadiselerin sebeplerinin ve hangi kanunlar altında cereyan ettiğinin araştırılmasıdır.³⁵ Yörükân usûlündeki sosyal faktör ile ilgili olarak "bir mezhep meselesinin ancak bütün içtimaî türler arasında tam tekâmülü tahlil ve terkip edilmek şartı ile izah edilebileceğini" savunur.³⁶ Bu yaklaşım bir mezhebin içinde doğduğu koşulların ve arkaplanının tam anlamıyla araştırılması ve ortaya konması anlamına gelmektedir.

Yörükân'ın ana hatlarıyla verdiğimiz usûlü, Tahtacılarla ilgili araştırması nedeniyle uygulama alanı bulmuş ve önemli bir başarı sağlamıştır. Eserinde belirttiği üzere konu hakkında müşahedelerde bulunmak ve bilgi toplamak amacıyla Tahtacıların yaşadığı köylere gitmiştir. Kapalı bir toplum özelliği gösteren ve yabancılarla iletişim konusunda sırta ve gizliliğe çok önem veren bu topluluğa ulaşmak adına farklı bir yöntem izlemiştir. Alevîler arasına girmeyi ve bu şekilde malzeme toplamayı hedefleyerek bazı kişilerin aracılığıyla zor şartlar altında araştırma amacını gerçekleştirmiştir. Bu serüveni anlatırken dolaştığı il ve ilçeler bağlamında Çubuk, Şabanözü, Haymana, Afyon ve Eskişehir'in bazı ilçe ve köylerinin isimlerini

vermektedir.³⁷ Oldukça hacimli olan eserinde Tahtacı oymaklarının tarihini, günümüzdeki ocakların ve bunlara bağlı oymakların isimlerini ve özelliklerini, Tahtacıların sosyo-kültürel tezahürlerini, usûl ve erkânlarını detaylı ve tatmin edici bir şekilde ortaya koymuştur.

Yörükân, Batı bilim dünyasından ve düşünce ekollerinden etkilenecek ya da yararlanarak şekillendirdiği bu metoduyla günümüzde içtimaî tezahürü olan yaşayan mezhepleri veya dinî oluşumları incelemek amacını gütmüş görünmektedir.

3.3. Diğer İlmî Disiplinlerden Yararlanma

İslam Mezhepleri Tarihi alanında metodoloji oluşturma uğraşı verilirken –yenilenme ihtiyacına paralel olarak- diğer ilmî disiplinlerden yararlanma çabasına da girilmiştir. Tanzimat sonrası dönemde dersin ilk hocalarından olan Mahmud Esad'ın *Tahlilî ve Tenkidî Tarih-i Edyân* adlı eserine genel olarak bakıldığında bu gayretin ipuçlarını görmek mümkündür. Batılı kaynakları kullanması, referanslarını dipnotlarda göstermesi ve bilimsel terminolojiyi Latince karşılıkları ile belirtmesi, yasadığı dönem açısından dikkat çekicidir. Bu nitelikleriyle Doğu ve Batı literatürüne hâkim bir alim profili çizmektedir. Mahmud Esad sosyal bilimlerde vazgeçilemeyeceğini söylediği gözlem, deney, araştırma ve sonuç (deduction) isimli dört ana metottan söz etmektedir. Ona göre Batılı bilim adamları araştırmaya ve tecrübî bilgiye dayanan sonuçları öne çıkarmalarına karşın vahiy ve nübüvveti ihmal etmişlerdir. Tarihi ve felsefi tecrübeler ve bilim dallarının birikimlerinden yararlanmak, sağlıklı neticelere ulaşılması açısından elzemdir.

Mahmud Esad, "**Tarih-i edyânın ulûm-u saire ile münasebeti**" başlığı altında bu ilmin diğer ilimlerle ilişkisi ve dayanışması hakkında bilgi verir. Tarih-i umumî/genel tarih, coğrafya ve etnoloji (ilmu'l-ekvam) bilim dallarının ilk etapta ilişki kurulması gereken ilimler olduğunu söyler. Ona göre arkeoloji (ilmu asâr-ı kadime), filoloji (ilmu's-sinne) gibi ilimler de ilm-i edyâna hizmet eden ilimlerdir. Hikmet, kimya

33 Aynı eser, ss. 202-204.

34 Aynı eser, ss. 204.205.

35 Aynı eser, s. 207.

36 Aynı eser, s. 218.

37 Yörükân, *Anadolu'da Alevîler ve Tahtacılar*, ss. 47-48.

gibi tabî ilimlerden ve ilaveten ilm-i heyet ve felsefeden de yararlanılmalıdır.³⁸

Mahmud Esad'ın eserinin sonunda vermiş olduğu dinler ve mezheplere ilişkin 9 (dokuz) adet tablo oldukça ilginçtir. Bir anlamda “dinler ve mezhepler haritası” niteliğindeki bu cetvellerde Balkan harbinden önce Osmanlı devletinin yönetimi altında olan, diğer İslâm ülkelerinde yaşayan, Hıristiyan devletlerinin tabiiyetinde olan ve diğer devletlerin idaresindeki tüm Müslümanların tahmini sayısı verilmiştir.³⁹

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde diğer ilmî disiplinlerden yararlanma konusunda oldukça mesafe alındığı görülür. Yörükân, İslâm Mezhepleri Tarihi alanında yapılacak araştırmalarda, ilgileri ölçüsünce diğer alanların usûl ve yaklaşımlarından yararlanmasını önerir. Ona göre içtimaiyatçı metodun niteliğinin de bir sonucu olarak birçok bilim dalıyla bağlantı kurmak, klasik ve yaşayan mezheplerin doğuşuna etki eden faktörler, görüşlerinin ortaya çıktığı tarihsel ve kültürel zemin, fırkaların oluşum ve gelişim süreçlerinin tahkiki gibi konularda sağlıklı tespitler yapmak açısından oldukça önemlidir. Yusuf Ziya, İslâm Mezhepleri Tarihi alanının yanı sıra edebiyat, tarih, felsefe gibi birçok alana vukûfiyeti vardı. Ayrıca Arapça, Farsça, Osmanlıca ve eski Türk lehçelerinin yanı sıra Fransızca'yı da araştırmalarında kullanacak derecede iyi biliyordu. Durkheim'in eserlerinden *L'Année Sociologique* adlı eserden, H. Höfding'in Fransızca çevirilerinden, E. Bréhier'in *Historie de la philosophie* ve Emile Boutroux'un *Science et religion dans la philosophie contemporaine* adlı eserinden yararlanmıştı.⁴⁰ Yörükân Batılı araştırmacıların İslâm'a bakış açılarını anlamaya çalışmış ve İslâm'a yönelik yanlış tespitlerine eleştirel bir yaklaşım göstermiştir. Lise ve Öğretmen Okulları 2. sınıf öğrencileri için hazırlamış olduğu *Peygamberimiz* isimli kitapta belirttiğine göre yaşadığı dönemde Türkiye gündemine giren Ceatani'nin *Tarih-i İslâm* isimli eserine

yönelik *Mihrab* isimli dergide üç tane eleştirel makale yazmıştır. *İntişar-ı İslâm Tarihi*, *Ruhu'l-İslâm* gibi Türkçe'ye çevrilen eserlerle de ilgilenmiştir.⁴¹ Bundan da anlaşılıyor ki Yörükân, Batılıların İslâm'la ve Müslüman coğrafya ile ilgili araştırmalarını yakından takip etmiş ve düzeyi ne olursa olsun eserlerinde kaynak kritiğine önem vermiştir.

Yörükân, Türklerin benimsediği dinler ve mezhepler üzerinde yaptığı tahkiklerde farklı alanların kaynaklarına ulaşmış, özellikle de Dinler Tarihi disiplinin metodundan ve verilerinden belli ölçüde yararlanma yolunu seçmiştir. Daha da ötesinde Dinler Tarihi alanında değerlendirilebilecek çalışmalara imza atmıştır. Bunlardan biri, “**İslâm Menabiinde Şamanlık –Sümeniye veya Şemeniye-**” başlıklı makalesidir. Bu makalesinde fikrî hareketlerin başladığı dönemlerdeki Hint dinlerinin ve bazı dinî akımların durumu hakkında bilgi vermiştir. Bu bağlamda Ebû Reyhân el-Birunî'nin eserinden alıntı, bilgi ve değerlendirmelere yer vermiştir. Büyük ölçüde Birunî'nin eserleri *Kitabu mâ li'l-Hind* ile *âsârü bâkiye* içinde yer alan bilgilerden yararlanmıştı. Şamanlığı bütün dinlerin zuhurundan önce varolmuş bir din olarak nitelendirmiştir. O, İslâm kaynaklarında Sümeniye veya Şemeniye denilen dinin Çin, Hint ve Horasan'da var olan Şamanlık olduğu iddiasındadır. Yörükân, bu dinin İran'a geldiğinde isminin değiştiğini, Mecusilik ve Hint hududunda din-i Meğ (Mecusilik Dini) namını aldığını söyleyerek⁴² Şamanizm'in değişik kültür ve coğrafyalarda farklı isimlerle anıldığına işaret etmiştir.

Yörükân'ın Dinler Tarihi ile ilgili kaynaklara vukûfiyeti, Şamanizm ile ilgili teoriler geliştirmesinde oldukça etkili olmuştur. Sözgelimi Şamanlığın ilk din olduğu iddiasında bulunurken bu bilgiyi Birunî'den almaktadır. Bütün dinlerin müminleri, dinlerin başlangıcını Adem Peygamber'e götürürken Birunî, bütün dinlerin

41 Yusuf Ziya Yörükân, *Peygamberimiz*, İstanbul 1926, ss. 1-2.

42 Yusuf Ziya, “İslâm Menabiinde Şamanlık –Sümeniye veya Şemeniye-”, *Dârü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1931, sene: 5, sayı: 21, ss. 36-58.

38 Aynı eser, s. 15.

39 Aynı eser, ss. 140-142.

40 Aynı eser, s. 7.

mevcudiyetinden evvel Şamanlığı vaz' etmeye ve diğer dinleri ondan türetmeye vardırıktadır. Yusuf Ziya, takip ettiği bu usûlün tarihî gerçeklerle uyduğuna ve ilmî usûle aykırı olmadığını söyler.⁴³ Ayrıca o, Şamanlığı Türk ruhuna hakim olan, günümüze değin Müslümanlık bünyesinde hizipler halinde kendini duyurmaya çalışan ve özellikle Alevilik içerisinde yaşamaya devam eden bir mezhep olarak tanımlamıştır.⁴⁴ Bu konu çerçevesinde Alevî Kızılbaş geleneğinde var olan Kayın ağacının kutlu sayılması inancının Uygurlardan geçtiğini, *Cihanküşa Tarihi* isimli kaynaktan aldığı bilgilerle⁴⁵ delillendirmeye çalışır.

Yörükân'ın Tahtacılık, Kızılbaşlık ve Bektaşılık inançlarıyla Türk Şamanizm'i arasındaki ilişkiyi tespit etmesi, etnografya ve kültür antropolojisi ile ilgili yerli ya da yabancı birçok araştırmacıya da yol göstermiştir.⁴⁶

Yörükân'ın "Orta Asyada Türk Boyları ve Bunların Dinî ve Coğrafi Vaziyetleri" makalesi de Dinler Tarihi ile ilgilidir. Ebu Dülef'in *Ebu Dülef Seyahatnamesi*'ne göre Türk boylarının coğrafi, dinî ve içtimâî durumları ortaya konmaya çalışılmıştır. Yazar, Tahtacı isminin de bu sanatla ilgilenenler değil eski Türk boylarının isimlerinden geldiği iddiasında bulunmuştur.⁴⁷

Yörükân, Mezhepler Tarihi yazıcılığında Sosyal-Pozitivist (İçtimâiyâtçı) yaklaşımı benimsemesi nedeniyle Sosyoloji ilminden yararlanmayı elzem gördüğünü doğrudan ifade etmiştir. Comte ve Durkheim tarafından ortaya konulan pozitivist anlayışı benimseyen Yusuf Ziya, Durkheim'in usûlünü takip edeceğini açıkça belirtmiştir. O, Durkheim'in içtimâî hadiselerin tetkiki için takip ettiği esaslar ile

ilme yeni bir inkişaf verdiğini söyleyerek İslâm Mezhepler Tarihi yazıcılığında onun usûlünü esas alacağını ifade etmiştir.⁴⁸

Yörükân, yararlanılmasını önerdiği tarihî usûlün ve sözü edilen diğer ilimlerin, mezheplerin tetkikinde ve bir dinî oluşumda müşahede edilen itikât ve amel tarzlarının açıklanmasında yetersiz kalacaklarını savunur. Bu sebeple içtimâiyyat usûllerinin tatbikini zorunlu gördüğünü söyler. Ona göre bu usûl, hadiseleri yalnız ferde ve ırka göre değil bütün mevcudiyet şartlarıyla beraber izah eden bir usûldür. Bu usûlde içtimâî hadise ancak kendisinden önce meydana gelen diğer sosyal hadiselerin tetkikiyle yani kendisinin sebebi olan hadiselerle izah edilir. Bir hadisenin diğer bir hadiseye sebep olduğunu kanıtlamanın yolu, bütün bilimlerde kullanılan tecrübe yöntemini kullanmaktır. Bu da temelde birbirlerinin sebebi olan ve farklı zaman dilimlerinde meydana gelen iki olayın kendilerine özel durumlarını bilimsel bir şekilde karşılaştırmaya dayanır. Bunun amacı, çok farklı koşullar altında her iki hadisenin değişime uğrayıp uğramadığını tetkik etmek ve bazı tespitlerde bulunmaktır. Bazı zorlukları taşıması ve karmaşık olması sebebiyle bu konuda tarih, etnografya, istatistik, kelâm, fıkıh, dinler tarihi gibi mukayeseli bilimlere başvurma gereği vardır. Yörükân kapsamı daha da genişleterek bu konuda klasik mantıkta kullanılan devran, tard, akis, mukassim kıyas ve istisnâ kıyas gibi mukayese şekillerinden de yararlanılabileceğini söyler.⁴⁹ Bu yaklaşım, alanın diğer ilimlerin usûl ve tecrübelerinden yararlanarak çok daha güçlü bir metodoloji oluşturmasına yönelik önemli bir girişimdir.

Yusuf Ziya lise düzeyinde farklı dersleri okutması yanında Dârü'l-Fünun İlahiyat Fakültesinde de Akvâm-ı İslâmiye Etnografyası ve Edebiyat Fakültesi İslâm Tetkikleri Enstitüsü'nde Türk Dinleri ve Mezhepleri Tarihi dersleri okutması sebebiyle ilmî disiplinin farklı alanlarla ilişkisinin gereğini çok iyi analiz etme imkânı bulabilmiştir. Dârü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi dergisinde yer alan makalelerde-

43 Aynı eser, sene: 5, sayı: 21, ss. 56-58.

44 Turhan Yörükân, "Prof. Yusuf Ziya Yörükân'ın Hayatı", ss. 26-27.

45 Yusuf Ziya Yörükân, "Alevîler ve Alevîlik", *Türk Ansiklopedisi*, Ankara 1948, c. 2, s. 48.

46 Yörükân, *Anadolu'da Alevîler ve Tahtacılar*, ss. 11-12.

47 Yusuf Ziya, "Orta Asyada Türk Boyları ve Bunların Dini ve Coğrafi Vaziyetleri", *Dârü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1932, sene: 5, sayı: 22, ss. 51-57.

48 Yörükân, *Ebü'l-Feth Şehristânî*, s. 202.

49 Aynı eser, ss. 209-211.

ki metodun şekillenmesinde bilinen ve zaman zaman yararlanılan Batı merkezli çalışmaların da etkisi görülmektedir. Özellikle antropoloji, dinler tarihi ve sosyoloji alanındaki gelişmeler hem makale başlıklarına hem de makale içindeki tespit ve değerlendirmelere yansımıştır.

4. Sonuç

Tanzimat sonrası dönemin temel niteliklerini ve belirgin süreçlerini Batılılaşma eğilimi, modernleşme politikaları ve buna paralel olarak gelişen dinî düşünce platformu olarak zikretmek mümkündür. Meşrutiyet sonrasında bu niteliklerin sağlam bir zemine oturmaya başladığı, eğitime ilişkin yeni projelerin gündeme geldiği ve bunun kaçınılmaz bir sonucu olarak faal bir ulus-devletin şekillenme sürecinin başladığı görülür. Batı medeniyetinin etki alanını genişletmesine ve otorite kurmasına karşı İslâm coğrafyasında değişik düzey ve yapıda tepkiler oluşmuştur. Bu süreçte bilim, düşünce ve din alanlarında bir yenilenme ihtiyacı gündeme gelmiş ve bu yönde yeni görüşler ortaya çıkmıştır.

Yenilenme ihtiyacı her İslâmî bilim dalında yeni görüş ve çalışmaların doğmasına kapı aralarken İslâm Mezhepleri Tarihi disiplini de bundan uzak kalamamıştır. Bu açıdan bakıldığında alanda izlenen usûl ve bu usûlün teşekkülüne etki eden ortam önemli görünmektedir. Çünkü bu süreç Cumhuriyet döneminde şekillenecek olan metodolojinin arkaplanını teşkil etmektedir. Bu anlamda Tanzimat ve Meşrutiyet sonrası dönemdeki gelişmelerin sahanın kaynaklarını değerlendirme kriterlerine ve alanın metodolojisinin değişimine yaptığı etki ve katkının belirlenmesi bir gerekliliktir.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar geçen süreçte Müslüman alimlerce Batı dünyası ve düşünce sistemi tanınmaya ve anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu konuda İslâm Mezhepleri Tarihi hocası olarak görev yapan Haydarî-zâde İbrahim Efendi'nin eseri örnek olarak verilebilir. Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte dinî ilimlerde ihtisaslaşma hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Bu süreçte Yusuf Ziya Yörükân ismiyle birlikte İslâm Mezhepleri Tarihi alanının konuları bir metot dahilinde ele alınmaya başlamıştır.

Ancak yapılan bu faaliyetlerin bağımsız bir disiplin haline gelebilmesi uzun bir süreyi gerektirmiştir.

Yenilenme ile başlayan süreçte İslâm Mezhepleri Tarihi alanının usulünde -Batı'daki çalışmaların bir yansıması olarak- bazı nitelikler belirmeye başlamıştır. Bu bağlamda İslâm düşünce tarihini ve geleneğini eleştiri süzgecinden geçirme, olayları ve olguları sosyal pozitivist bir yaklaşımla ele alma ve daha çok sosyal bilimlerden yararlanma gibi nitelikler öne çıkmıştır.

Kaynaklar

- Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983.
- Aydın, Osman, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Ankara 2008.
- Ceride-i İlmiye*, sene: 5, sayı: 51, Rebiülevvel 1338, ss. 1639-1641.
- Dozy, R., *Tarih-i İslâmiyye*, çev.: Abdullah Cevdet, Mısır 1908.
- Ergin, Osman, *Türk Maarifi Tarihi*, İstanbul 1977.
- Ergün, Mustafa, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ankara 1996.
- Fırlı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, İzmir 2004.
- , "İslâm Mezhepler Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler", *Uluslararası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu*, İzmir 1985.
- Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-u Aklü Fen'de Maddiyûn Mesleki Delâleti*, yay. haz.: Sadık Albayrak, İstanbul 1974.
- Harputî, Abdullatif, *Kelâm Tarihi*, sadeleştiren ve notlandıran Muammer Esen, Ankara 2005.
- Haydarî-zâde İbrahim, *Mezâhib ve Turuk-ı İslâmiyye Tarihi*, İstanbul 1335.
- Hizmetli, Sabri, *İsmail Hakkı İzmirli*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.
- İlmiye Salnamesi*, Matbaay-ı Amire, İstanbul 1334.
- Kara, İsmail, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, İstanbul 1986.

- Kutlu, Sönmez, “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Mes’alesi Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları*, İstanbul 2005.
- M. Şerefeddin, “Mütakellimin ve Atom Nazariyesi”, *Dârü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1341/1925, sene: 1, sayı: 1.
- , “İslâm’da İlk Fikrî Hareketler ve Dinî Mezhepler”, *Dârü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1929-1930, sene: 3, sayı: 12, sayı: 13, sayı: 14, sayı: 15.
- , “Kaderiye yahut Mu’tezile”, *Dârü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1930, sene: 3, sayı: 15.
- , “Mu’tezile ve Husun Kubuh”, *Dârü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1926, sene: 1, sayı: 2.
- , “Yezidîler”, *Dârü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1926, sene: 1, sayı: 3.
- Onat, Hasan, “Türkiye’de İslâm Mezhepleri Tarihi’nin Gelişim Sürecinde Prof.Dr. Ethem Ruhi Fırlalı’nın Yeri”, *Ethem Ruhi Fırlalı’ya Armağan*, Ankara 2002.
- , “Bilim, Bilimsel Yöntem ve İslâm/İlahiyat Bilimlerinde (Ulûmu Dîniyye) Yöntem Sorunu”, *Modern Dönemde Dinî İlimlerin Temel Meseleleri İlmî Toplantı*, İstanbul 2007.
- Yörükân, Yusuf Ziya, *Anadolu’da Alevîler ve Tahtacılar*, haz.: Turhan Yörükân, Ankara 1998.
- , *Ebû'l-Feth Şehristânî “Milel-Nihal” Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Bir Usûl*, haz.: Murat Memiş, Ankara 2002.
- , *İslâm Akâid Sisteminde Gelişmeler*, haz.: Turhan Yörükân, İstanbul 2006.
- , *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, haz.: Turhan Yörükân, İstanbul 2006.
- , *Peygamberimiz*, İstanbul 1926.
- , “Şehristânî Devrinde Vaziyet ve Muhit İlmî”, *Dârü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1926, sene: 1, sayı: 3, 263-314.
- , “Orta Asyada Türk Boyları ve Bunların Dini ve Coğrafi Vaziyetleri”, *Dârü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1932, sene: 5, sayı: 22, 51-64.
- , “İslâm Menabiinde Şamanlık –Sümeniye veya Şemeniye-”, *Dârü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1931, sene: 5, sayı: 21.
- , “Alevîler ve Alevîlik”, *Türk Ansiklopedisi*, 2(1948), Ankara.
- Zengin, Zeki Salih, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Ankara 2002.